

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

ЎРТА АСРЛАРДА “ТИБ ҚОНУНЛАРИ”ГА ҚИСҚАРТМАЛАР ЎЗИШ АМАЛИЁТИ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.6.6.024>

Ибрагимов Фахриддин,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний
номидаги Шарқишунослик институти илмий ходими.

Аннотация. Ушбу мақолада “Тиб қонунлари”га ёзилган қисқартмалар ва уларнинг муаллифлари, шарҳлари, таржималари ҳамда уларнинг дунё кутубхоналарида сақланадиган нусхалари ҳақида сўз юритилади. Ибн Сино (980-1037) шогирди Шарафиддин ал-Илоқийнинг (ваф.1068) ал-Фусул ал-Илоқийя, мисрлик табиб Ибн ан-Нафиснинг (ваф.1288) Муъжаз ал-Қонун ва хоразмлик табиб Маҳмуд Чағминийнинг (XIV аср) Қонунча асарларининг таъбабат тарихида тутган ўрнига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар. Ибн Сино, “Тиб қонунлари”, қисқартмалар, шарҳ, таржима, қисқартмалар, мусулмон Шарқи таъбабати.

ON THE PRACTICE OF WRITING ABBREVIATIONS TO THE BOOK “CANON OF MEDICINE” IN THE MIDDLE AGES

Ibragimov Fakhriddin,

Researcher of the al-Biruni Institute of Oriental Studies
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article discusses the abbreviations in the “Canon of Medicine” and their authors, comments, translations and copies kept in libraries around the world. Ibn Sina’s (980-1037) follower, disciple Sharafiddin al-Ilaqi’s (death. 1068 A.D.) work named al-Fusul al-Ilaqiyya, and the work “Mu’jaz al-Qanun” by an Egyptian Physician Ibn an-Nafis (death. 1288 A.D.), and physician from Khorezm Mahmud Chaghmini’s (14th century) so-called work “Qanuncha” have been studied and have also been highlighted their role in the history of medicine.

Key words: Ibn Sina, “Canon of Medicine”, abbreviations, commentary, translation, Muslim Oriental medicine

ПРАКТИКА НАПИСАНИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА СОКРАЩЕНИЙ К «КАНОНУ ВРАЧЕБНОЙ НАУКИ»

Ибрагимов Фахриддин,

научный сотрудник института Востоковедения имени Абу Райҳана
Беруни Академии наук Республики Узбекистан.

Аннотация. В данной статье идет речь о сокращениях к «Канону врачебной науки» и об их авторах, комментариях, переводах, а также о хранящихся в библиотеках мира их копиях. Отмечена роль произведений в истории медицины ученика Ибн Сины (980–1037) Шарафиддина ал-Илаки (ум. 1068) ал-Фусул ал-Илоқия, египетских целителей Ибн ан-Нафиса (ум. 1288) Мужаза ал-Конуна и хорезмского медика Махмуда Чағмини Канунче (XIV век).

Ключевые слова. Ибн Сина, «Канону врачебной науки», сокращения, комментарий, перевод, медицина мусульманского Востока.

Кириш. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ва Ғарбда Ибн Сино (980-1037) нинг “Тиб қонунлари” асари жуда машҳур бўлган. Беш китобдан тузилган бу асарнинг ҳажми кундалик фойдаланиш учун катта эди. Шунинг учун ундан фойдаланишни қулайлаштириш мақсадида XI аср ўрталаридан бошлаб унга қисқартмалар тузиш анъанаси бошланди. Бу қисқартмаларнинг қийин

жойларини тушунтириш мақсадида уларга шарҳ ва ҳошиялар ёзилди. Ўрта аср библиографиялари, тибга оид қўлёзмалар ва замонавий библиографлар тузган каталоглар “Тиб қонунлари”га кўплаб қисқартмалар ва бу қисқартмаларга шарҳ ва ҳошиялар ёзилганлигини кўрсатмоқда.

“Тиб қонунлари” асосидаги қисқартмалар тиб илмининг қонунларини ўзида ихчам жамлагани, уларни ўрганиш ва эслаб қолиш осон бўлганлиги учун табиб ва талабалар ўртасида кенг тарқалган. Улар “Тиб қонунлари”нинг айнан қисқартирилган шакли бўлмасдан, уларни тузувчилар томонидан янги фикр ва ғоялар билан тўлдирилган. Қисқартмалар “Тиб қонунлари”нинг тўлиқ ўзига, назария қисми - куллийтини ўз ичига олган биринчи китоби, касаллик аломатлари ва уларни даволашга бағишланган учинчи ҳамда тўртинчи китобига тузилган. Ҳозиргача “Тиб қонунлари”га 10 та қисқартма тузилганлиги аниқланди. Қисқартмаларга эҳтиёжнинг юқорилигидан котиблар томонидан кўп нусхада кўчирилган, тушунилиши қийин жойларига шарҳ ва ҳошиялар ёзилган. Қисқартмалар Марказий Осиёдан тортиб Хуросон, Эрон, Ҳиндистон, Миср ва Суриягача бўлган кенг географик ҳудудда ёзилган.

Ўрта аср манбаларида “Қисқартма” тузган муаллифларнинг айримларининг таржимаи ҳоли ҳақида тўлиқ маълумот учраса, баъзиларининг ҳаёти ва илмий фаолиятлари ҳақида маълумотлар кам ёки деярли йўқ даражада.

“Тиб қонунлари”га қисқартма тузиш анъанаси ўн биринчи аср ўрталаридан то бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Ҳозиргача Ибн Сино “Тиб қонунлари” қисқартмалари тадқиқотчилар томонидан кам ўрганилган. Уларни тизимли ўрганиш орқали “Тиб қонунлари”нинг кейинги давр табобатига трансмиссиясини кузатиш мумкин.

Мазкур мақолада “Қисқартма” ёзган муаллифлар ва уларнинг илмий мероси, шунингдек, ўрта асрларда шуҳрат қозониб, кенг тарқалган ал-Илоқий (ваф.1068)нинг ал-Фусул ал-Илоқийя, Ибн Нафис (ваф.1288)нинг Муъжаз ал-Қонун ва Махмуд Чағминий (IV аср)нинг Қонунча асарлари қўлёзмалари, шарҳлари ва уларнинг тиббий таълимнинг ривожигаги ўрни ҳақида маълумотлар берилади.

Тиб қонунларига “Қисқартма” ёзган муаллифлар ва уларнинг асарлари

Шарафиддин ас-Саййид Муҳаммад ибн ал-Илоқий [12:1266] ҳақида маълумотлар манбаларда кам учрайди. Унинг туғилган йили ва жойи, вафот қилган йили, шунингдек, Ибн Синонинг бевосита шогирди эканлиги тўғрисида турли фикрлар мавжуд. Илоқий Тошкент яқинидаги Илоқ (ҳозирги Авлук) кишлоғида туғилиб, 1068 йилда вафот этган. Табобат тарихида Абу Убайд ал-Жузжоний “Тиб қонунлари”га ёзган Тафсир мушкилот ал-Қонун (“Қонуннинг қийин жойларига шарҳ”) номли шарҳи билан машҳур бўлган бўлса, ал-Илоқий ўзининг ал-Фусул ал-Илоқийя (“Илоқий фасллари”) билан ном қолдирган [18:36-37]. Ал-Байҳақийга кўра, Илоқий назарий ва амалий илмлар билимдони бўлиб, кўп асарлар ёзиб қолдирган. “Китаб ал-лавахик” (“Кўшимчалар китоби”), Дўст-нома” (“Дўстнома”), Султон-нома” (“Султоннома”), Иъдад ал-вифк” (“Келишувга тайёрлаш”), Китаб ал-хайаван (“Хайвонлар ҳақида китоб”) ва бошқалар [3:81]. “Тиб қонунлари”нинг биринчи китобидан танлаб олинган ал-Фусул ал-Илоқийя фи куллият ат-тибб (“Тиб куллийетидан олинган Илоқий фасллари”) номли асари ҳам мавжуд [12:1266].

Ал-Илоқий “Тиб қонунлари”нинг учинчи ва тўртинчи китобини қисқартирган ва у асар Муоложоот Илоқий (“Илоқий даволари”) номи билан машҳур [18:36-37]. Бу қисқартманинг Алигарх Ислом университетида 1005/1596 санада кўчирилган бир нусхаси, Раза кутубхонасида 894/1489 ва 1156/1743 йилларда кўчирилган иккита нусхаси ҳамда Алигарх Мавлоно Озод кутубхонасида 1268/1851 йилда кўчирилган нусхаси мавжуд [18:38]. У Ибн Синонинг “Қонуни”ни ажойиб тарзда қисқартирган [15:703].

Абу ал-Хайр ибн Масиҳий ал-Арқизияқун (ваф. 1193) Аббосийлар халифаси ан-Носир ад-дин Аллоҳ лақаби билан танилган Абул-Аббос Аҳмад ибн Ҳасан ал-Мустадий (1158-1225) давридаги Дор ул-имомиядаги машҳур табиблардан бўлган. У “Қонун”нинг биринчи китоби - куллиётини қисқартириб, Китоб ал-иктидоб номли асар тузган. Кейинчалик ушбу қисқартмани яна қисқартириб, Мухтасар интиҳоб ал-иктидоб (“Иктидобдан танлаб олинган қисқартма”) номли рисола ёзган [18: 44-45].

Абу ас-Сано Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Шужааъ аш-Шайбоний ал-Ҳаанавий (Ибн Рақиқа) (ваф. 1237). Бу муаллиф Ибн Рақиқа номи билан машҳур. 1169 йил Ҳиний (Диёрбакр, Туркия)да туғилиб, у ердаги Фаҳриддин Муҳаммад ибн Абдуссалом ал-Мардинийдан таълим олган [15: 703]. Ибн Аби Усайбийнинг замондоши. Уюн ал-анбода у ҳақда кўплаб маълумотлар бор [15:703]. Кўз табиби ва жарроҳ сифатида танилган. Сарой табиби сифатида Бимористан ал-кабир да ишлаган. У ўзининг Лутф ус-саил ва туҳаф ал-масаил асарида Ҳунайн ибн Исҳоқ (808-873)нинг Китаб ал-масаил ва Ибн Синонинг Куллиёти қонунининг айрим қисмларини арузнинг ражаз баҳрида назмга солган [13:208]. Ҳиндистоннинг Мадрас кутубхонасида D174 рақам остида бу асарнинг бир нусхаси сақланади.

Рафиъ ал-Дин Абу Ҳомид Абдулазиз ибн Абдулвоҳид ибн Исмоил ибн Абдулҳодий ал-Жилий (ваф.1243). У Эроннинг Жилон шаҳри яқинидаги Ғилман қишлоғида яшаган. Фалсафа, фикҳ, физика, ва табобат фанлари билан шуғулланган. Салоҳиддин Айюбийнинг катта акаси Шаҳаншоҳ ибн Айюбнинг қизи Азра (ваф.1197) асос солган Дамашқдаги Азравийя (al Adhrawīyūyah) фикҳ мадрасасида илоҳиётдан дарс берган [15:647]. Фалсафадан Ибн Аби Усайбийнинг устози ҳисобланади. “Қонун”нинг биринчи китобига қисқартма тузиб уни “Ихтисар Куллият ал-Қонун (“Қонуннинг биринчи китоби мухтасари”)” деб номлаган [15:648].

Шамсиддин Абу Абдулло Муҳаммад ибн Абдон ибн Абдулвоҳид ал-Лабудий [15:662] (1210-1271). Файласуф, ҳаким, адиб ва тиб илмининг билимдони ал-Лабудий ҳақида манбаларда маълумотлар кам. У Суриянинг Ҳалаб шаҳрида туғилиб, ўша ерда вафот қилган. Лабудий табобатдаги илк сабоқни отаси ва кейинчалик замонасининг машҳур табиби Муҳаззабиддин ал-Дахвордан олиб, унинг шифохонасида ишлайди. Бир муддат Лабудий Ҳумс Амири Мансур Иброҳим Айюбий саройида вазир этиб тайинланиб, давлат ишларини бошқарган. У томонидан “Тиб қонунлари” нинг биринчи китобига ёзилган қисқартма “Ибн Сино куллиёти қисқартмаси” (Ikhtisār Kulliyāt al-Qānūn) деб номланади. Муаллифнинг автограф нусхаси Париж миллий кутубхонасида №2918 анжом рақамида сақланади. Лабудий Сулаймония кутубхонаси Аясофия коллекциясидаги 2420 анжом рақами остида сақланувчи Ибн Синонинг Мухтасар ал-Ишорот ва-т-танбеҳот (“Ишоратлар ва танбеҳлар қисқартмаси”) шунингдек, Мухтасару ҳикмат ал-айн (“Ҳикмат булоғи қисқартмаси”) ни ҳам қисқартирган.

Алоуддин Абулҳасан Али ибн Абулҳазм ал-Қарший ибн ан-Нафис (ваф.1288). Дамашқда туғилиб, Қоҳирада яшаб ижод қилган Алоуддин Абулҳасан Али ибн Абулҳазм ал-Қарший ибн ан-Нафис (1207-1288) Ибн Сино илмий меросини оммалаштириб, мусулмон Шарқи мамлакатлари мадрасаларига дарслик сифатида олиб кирган [10:371-422]. У табобат тарихидан кичик қон айланишини кашф қилган табиб сифатида жой олган. Унинг араб тилида ёзилган Мужаз ал-қонун (“Қонун қисқартмаси”), Муъжаз фи-т-тибб (“Тибга оид ихчам китоб”) ёки Китаб ал-муъжаз (“Мўъжаз китоб”) асари “Тиб қонунлари” нинг анатомиядан ташқари барчи қисмларини ўз ичига олган қисқартма бўлиб, Ибн Нафиснинг машҳур асарларидан ҳисобланади. Мужаз ал-Қонуннинг кўп қўлёзмалари ва унга ёзилган шарҳлари бизгача етиб

келган[19:95-106].

Фахриддин Хўжандий (XIII аср). У Танқиҳ халқ макнун номида “Қонун”ни қисқартирган. Кейинчалик бу қисқартмасига қўшимчалар қилиб, уни ал-Талвиҳ ала асрор ал-танқиҳ (“Танқиҳ сирларига қўшимча”) деб номлаган[15:341]. Бу қисқартманинг нусхалари кўп [18:74].

Шарафиддин Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий XIV асрда яшаган хоразмлик олим ва табиблардан бири Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий бўлиб, у Кўҳна Урганч яқинидаги Чағмин қишлоғида туғилган. У ўзининг ал-Қонунча фи тибб асари билан табобат тарихида маълум. Бу муаллиф ҳақида манбаларда маълумотлар кам сақланиб қолган.

Шайх Довуд ибн Умар Антокий (ваф. 1599). У файласуф, математик, адабиёт ва табобат билимдони ва кўзи ожиз табибдир. У Фуъа да туғилиб, Антокия (Туркия, Антиоч) улғайган. Онадўли, Дамашқ шаҳарларига саёҳат қилиб, охирида Мисрда яшаб қолган. Зоҳирия мадрасасида дарс бериш билан биргаликда Қоҳирадаги ал-Бемористонда табиблик қилган. У “Тиб қонунлари”ни қисқартириб, Мухтасар ал-Қонун асарини ёзган. Шунингдек, “Қонун” ни назмга солиб баён қилган[18:100].

Ҳаким Муҳаммад Содик. Бу муаллиф Ҳаким Муҳаммад Козим Ризвий Шерозийнинг ўғли бўлиб, “Қонун”нинг биринчи китобини қисқартириб, Ийжоз ал-Қонун (“Ихчам Қонун”) номли қисқартма тузган [18:121]. Бу асар кўлёзмаси Калкуттадаги Миллий кутубхонада сақланади.

Замонавий қисқартмалар. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимлари томонидан 1980 йилда Ибн Сино таваллуд топанлигининг минг йиллиги муносабати билан Тиб қонунларининг тўлиқ беш китоби иккинчи марта нашр қилинди. Натижасида аллома илмий меросига қизиқиш анча ортди. Бу китобга эҳтиёж юқори бўлганлиги иккинчи нашр асосида Тиб қонунларининг беш китобидан қизиқарли бўлимлар танлаб олиниб рус тилида бир жилдди қисқартма тузилди [1:1985]. Бундан ташқари ҳамма учун фойдали бўлиши учун 1992-1993 йилларда “Қонун”дан танлаб олиниб уч жилдди сайланма тошкентда нашр этилди. 1991 ва 2014 йилларда Саломатликни сақлаш ва инсон туғилган кунидан умрининг охиригача амал қилиш лозим бўлган тадбирлар хусусидаги ўғитлар ва ўқувчига тиб илмига тасаввур уйғотиш мақсадида биринчи китобидаги тиб илмининг назарий асосларига бағишланган айрим боблари жамланиб, “Тиббий ўғитлар” номли рисола тошкентда нашр этилди [2:2014].

Анқарадаги Йилдирим Боязид Университети Тиб факультети профессори Умар Анлар “Қонун”нинг барча қисмларини бир китобда қисқартириб, турк тилига таржима қилган. Таржимон замонавий докторларга тушунарли бўлиши учун китоб услубини бугунги кунда ишлатиладиган терминларга мослаштиришга ҳаракат қилган[16:2019].

Тиб қонунларининг машҳур қисқартмалари. Табобат тарихида алоҳида ўрин тутганлиги, уларга кўплаб шарҳ ва ҳошиялар ёзилганлиги, талабалар орасида машҳур бўлганлиги боис, куйида ал-Илоқийнинг ал-Фусул ал-Илоқийя, Ибн ан-Нафиснинг Муъжаз ал-Қонун ва ал-Чағминийнинг “Қонунча” асарларига тўхталиб ўтамиз.

ал-Фусул ал-Илоқийя. “Тиб қонунлари”нинг биринчи китоби - назария қисмининг қисқартмаси бўлган Илоқийнинг бу асари ал-Фусул ал-Илоқийя фи куллиёт ат-тибб [12:1266]. ёки Китаб ал-асбоб ва-л-аломот деб юритилади [11:597, 18:37]. ал-Фусул ал-Илоқийя да тиб илмининг назарий асослари, ҳамда амалий табобатнинг умумий масалалари ҳақида сўз боради. Тиб илмининг таърифи, вазифаси, арконлар, хилтлар, мизожлар, касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, уларни даволашнинг умумий усуллари фасл (қисм) ларга ажратилиб баён қилинган. Сурги, қайт қилиш ва қон олиш масалаларига

алоҳида фасл ажратилган. Асар қисқа ва раво услубда ёзилганлиги ўқувчига ёдлаш ва эслаб қолишга қулайлик яратган. Асар 87 фасл, 55 варақ 110 бет дан иборат.

ал-Фусул ал-Илоқийянинг нусхалари. Бу қисқартма табиб ва талабалар орасида жуда машҳур бўлган[12:1267]. Котиблар томонидан у кўп нусхада кўчирилган ва бизгача кўп сонда етиб келган[19:103-105]. Бу қисқартманинг қўлёзмалари асосан Туркия, Эрон, Ҳиндистон, АҚШ, Германия ва бошқа мамлакатлар кутубхоналарида сақланади.

ал-Фусул ал-Илоқийянинг шарҳлари. ал-Илоқий бошқа асарларидан кўра “Тиб қонунлари”га ёзган ушбу қисқартмаси орқали машҳур бўлган. Ушбу фикрни бу қисқартмага ёзилган кўплаб шарҳлар борлиги ҳам тасдиқлайди. Кашф аз-зунун асарининг муаллифи Котиб Чалабий (1609-1657) “Илоқий қисқартмаси”га ёзилган шарҳларнинг рўйхатини келтирган. Биз қуйида бу асарга шарҳ ёзган шориҳлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Қисқартма ва шарҳлар юксак мақомга эга бўлиб, уларни ёзишга подшоҳлар буюртма берган ёки уларга совға қилинган. Илоқийнинг бу қисқартмасига сабзаворлик қози ва табиб Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Мавлоно Жалолиддин томонидан шарҳ ёзилиб, уни Алишер Навоийга совға қилган[6:103]. Юсуф ал-Илоқийнинг мазкур қисқартмасидан Нажибуддин Самарқандий (XIII аср) Асбоб ва аломат (“Сабаблар ва белгилар”) ва Муҳаммад Аъзамхон Иксири Аъзам асарида унумли фойдаланганлар.

Муъжаз ал-Қонун. Ибн ан-Нафиснинг Муъжаз ал-Қонун асари тўрт қисм (фан) дан тузилган. Биринчиси тиб илмининг назарияси ва амалиёти ҳақида, иккинчиси оақатлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақида, учинчиси, маълум бир аъзога тегишли касалликлар, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, аломатлари ва уларни даволаш ҳақида, тўртинчиси инсон танасининг барча аъзоларига тегишли касалликлар, пайдо бўлиши сабаблари, белгилари ва уларни даволаш ҳақида.

Муъжаз ал-Қонун нинг қўлёзмалари. Муъжаз ал-Қонуннинг дунё кутубхоналарида кўплаб қўлёзмалари ва унга ёзилган шарҳ ва ҳошиялар мавжуд [11:593, 18:37]. Туркия кутубхоналарида унинг 47 та нусхаси мавжуд [19: 95-98].

Муъжаз ал-Қонун нинг шарҳлари. Бу асар машҳурлигидан унга 10 дан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар ёзилган ва бошқа тилларга таржима қилинган, Турк тилига иккита таржимаси мавжуд, бири Муслиҳиддин Мустафо ибн Шаъбон ас-Сурурий (ваф. 869/1464) томонидан амалга оширилган таржима, иккинчиси усмонлилар даври машҳур табиби Аҳмад ибн Камол (XVI аср) томонидан усмонли турк тилига қилинган таржима. Унинг бир нусхаси Сулаймония кутубхонаси Нурусмония коллекциясисининг 3487 анжом рақамида сақланади. Чиройли настаълик хатида ёзилган бу қўлёзма нусха тўлиқ бўлиб, 194 варақдан иборат. Яҳудий тилига қилинган таржимаси ҳам мавжуд. Туркия кутубхоналарида ас-Сурурий томонидан амалга оширилган таржима 14 та, Шунингдек, Султон Сулаймон Қонунийнинг вазирли бўлган Сулаймон Паша учун Аҳмад ибн Камол ат-Табиб томонидан қилинган таржима 2 та нусхада мавжуд.

Бу асарнинг қўлёзмалари энг кўп сақланадиган мамлакат Туркия ҳисобланади. Муъжаз ал-Қонуннинг Туркия кутубхоналаридаги нусхалари 45 тани ташкил этади. Туркия кутубхоналарида, шунингдек, Муъжаз ал-Қонунга ёзилган энг машҳур шарҳлардан Садидиддин Козаруний ас-Садидийнинг Ал-муғни фи шарҳ ал-Муъжази 28 та; Жамолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Оқсаройининг Ҳалл ул-муъжази 19 та, бу шарҳ талаба ва табиблар орасида машҳур бўлган (Қаранг: Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi, I cilt, 7); .Нафис ибн Аваз ал-Кирмонийнинг Шарҳ ал-Муъжаз фи-т-тибби 19 та [19: 99-

103]; Музафариддин Маҳмуд ибн Аҳмад Ибн ул-Амшотийнинг Ал-мунжиз фи шарҳи-л-Муъжаз” асари 4 та; Шамсиддин Муҳаммад ибн Муборакшоҳ ал-Қазвинийнинг Ал-Муводдих фи шарҳи-л-Муъжази 3 та; Шихобиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал- Ийжий ал-Булбулийнинг Шарҳ ал-Муъжази 2та; Бурҳониддин Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ибрийнинг Ҳаваши ала ал-Адвия ал-мураккаба мин Муъжаз ал-Қонун асари 1 та; Муътамад ал-Малик Муҳаммад Ҳошим ибн Муҳаммад Ҳоди Ҳаким Саййид Улвийхоннинг ал-Тухфат ал-Улвийя ва-л-ийзоҳ ал-Алоийя” номли шарҳи 1 та[19:103-105]. Унга араб, форс тилидаги шарҳлар бир неча маротаба Эрон ва Ҳиндистонда ёзилган[4:1396].

Сабзаворлик қози ва табиб Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Мавлоно Жалолиддин бу асарга шарҳ ёзиб, уни Алишер Навоийга совға қилган [6:103]. Муъжаз ал-Қонун усмонийлар саройи кутубхонасидаги Ибн Сино ва ар-Розий асарларидан кейин мўътабар тиббий асарлар рўйхатига киритилган [17:529]. Ун олтинчи асрда Бурсада тиббий билимларнинг асосини тўртта асар ташкил қилган: Ибн Синонинг Қонуни, Ибн Нафиснинг Муъжаз ал-Қонуни, Ибн Байтарнинг Муфрадоти ва Ҳожи Подшонинг Таҳсил фи-т-тибб китоби [17:532].

“Қонунча” нинг таркибий тuzилиши ҳақида. Асар ўн мақола (бўлим) дан иборат. 1. Табиат ва унсурлар 2. Одам анатомияси. 3. Соғлик ва касаллик жиҳатидан организм ҳолатлари ва уларнинг сабаблари ва аломатлари. 4. Томир уришининг турлари ва пешоб ҳолатлари. 5. Соғлом кишилар ва беморларни даволаш тадбири ҳақида умумий сўз. 6. Бошдаги касалликлар. 7. Кўкрак ва киндик остигача бўлган аъзоларда юз бурувчи касалликлар. 8. Баданнинг бошқа аъзолари касалликлари. 9. Бадан юзасида юз берувчи касалликлар ва иситмалар ҳақида. 10. Овқат ва ичимликларнинг хусусиятлари каби бўлимларни ўз ичига олади. Ҳар бир бўлим ўз ўрнида фасларга ажратилган.

“Қонунча”нинг қўлёзмалари

“Қонунча”нинг машхурлигидан унинг кўп қўлёзмалари сақланиб қолган [12:59]. Унга шарҳ ва ҳошиялар ёзилган. Ҳатто шеърга ҳам солинган. Уни ёддан билган табиблар ҳам бўлган.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида “Қонунча”нинг араб тилида 11 та (№3532, 10412/2, 3766, 11665/2, 9607/3, 2409/1, 9991/1, 10489/1, 11846/4, 2418/2, 6651/3), ўзбек тилида 1 та (№61083), номаълум киши томонидан арабчадан форсчага ўтирилган 1 та (№9797/1) ва Абу Али ал-Астрабодий томонидан асарга ёзилган шарҳнинг 2 та (№3827 №2556) қўлёзмаси сақланади [14: 25-29]. Шунингдек, Институт фондида Қозон, Лакнав, Деҳли, Калкутта, Конпурда нашр қилинган “Қонунча”нинг 13 та ва ҳинд табиби Муҳаммад Акбар Арзонийнинг 1713 йилда форс тилида ёзган Муфарриҳ ал-қулуб (“Қалблар қувончи”) номли шарҳининг 4 та босма нусхалари мавжуд. Бу шарҳ Саъдуллоҳ ибн Абдуллоҳ томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

“Қонунча” шарҳлари.

Бу асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Броккельман уларнинг муаллифларини қуйидагича келтиради: Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ат-табиб ал- Мисрий, Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Али ал-Астрабодий, Муҳаммад ибн Маҳмуд аш-Шерозий, Мадян ибн Абдурраҳмон ал-Қавсуний, ал-Фадил ал-Бағдодий, Ҳасан ал-Ҳалабий, Абдул Фаттоҳ ибн Саййид Исроил ал-Ҳусайний ал-Лахурий ва бошқалар [11: 28-33].

Шунингдек, “Қонунча”га шарҳ ёзган аммо илмий мероси ҳақида маълумотлар бўлмаган шорихлар ҳам мавжуд. Улар қуйидагилар: Фозил Бағдодий (шарҳи Берлин кутубхонасида сақланади), Мадин ибн Абдурраҳмон Қасуний (Лейпцигда), Муаллифи номаълум киши томонидан Султон Сулаймон

Қонуний учун ёзилган шарҳ (Кембрижда), номаълум муаллиф томонидан ёзилган ва Ғулом Муийиддин томонидан 1822 Кашмирда кўчирилган қўлёзма (Рампур, Раза кутубхонасида), Ҳасан б. Валий Шифоий Жилийнинг шарҳи (Рампур, Раза ва Лейденда).

Бу асар Марказий Осиёда қизиш юқори бўлганлигидан эски ўзбек тилига таржима қилинган. Уни тошкентлик олим, таржимон ва мударрис Муҳаммад Шоҳ Хўжа Тошкандий ибн Шайх Хованд Тоҳурий (XIX аср) амалга оширган [7: № 61083].

Эронлик олим Исмоил Нозим “Қонунча”нинг тўртта тошбосма нусхасини танлаб олиб, унинг тузатилган, танқидий матнини тузиб, форс тилига илмий-изоҳли таржимасини амалга оширган (Қаранг:Қанунче, Баргардон ба забони форси Исмоил Нозим, Техрон, 2012 й.).

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”га қисқартмалар ёзилиши, уларни катта ададларда қайта-қайта кўчирилиши, шунингдек, уларнинг кўп ҳудудларга тарқалиши – тарихда қисқартмаларга эътибор юқори бўлганлигини кўрсатади. “Тиб қонунлари” фақат аслиятда эмас, балки унга турли табиблар томонидан ёзилган қисқартмалар орқали ҳам ўрганилган; ал-Фусул ал-Илоқийя, Муъжаз ал-Қонун ва Қонунчалар “Тиб қонунлари”нинг асосий мазмунини сақлаб, табиб ва китобхонлар орасига кенг тарқалган.

Адабиётлар рўйхати

1. Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки, избранные разделы, Составители: Каримов У, Унвер Хушут. Ташкент «Фан» 1985.
2. Абу Али ибн Сино. Тиббий ўғитлар. Тузувчилар: Каримов У, Каримова С. Тошкент, “Фан” 2014
3. ал-Байхаки, Захир ад-Дин Абу-л-Хасан Али б. Аби-л-Касим ибн Зайд “Татимма сиван ал-хикма” перевод и примечания С.Г.Багирова, Ташкент, “Фан”1987.
4. Аш-шамил фис-синоат ат-тиббия, тасҳиҳ ва таҳқиқ Баҳжат Жаводий. Донишгоҳи улуми пезешки, Машҳад, 1396.
5. Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун.1650
6. Юсупова Д., Жизнь и труды Хондамира. Ташкент, Фан, 2006.
7. ЎзР ФА ШИ, Асосий фонд, № 61083
8. Қанунче, Баргардон ба забони форси Исмоил Нозим, Техрон, 2012 й.
9. Al-A’lam. Published by Riyad al-Rayyis lil-Kutub wa-al-Nashr, Bayrut, 2007.
10. Endress, Gerhard, Reading Avicenna in the Madrasa. Intellectual Genealogies and Chains of Transmission of Philosophy and the Science in the Islamic East, Arabic Theology, Arabic Philosophy.
11. GAL, I. Brockelmann, C (1937).Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementband, Leiden: Brill
12. Ҳājī Khalīfa, Kashf al-zunūn II,1266.
13. Ҳālīl b. Aybak al-Şafadī, Kitāb al-Wāfi bi-l-wafayāt, Beirut: Dār ihyā’ al-turāt al-‘arabī, n.d. vol.XIX.
14. Hikmatullayev H, Karimova S. Sobraniye vostochnix rukopisey akademii nauk respublikii Uzbekistan, (Meditsina). Abdulla Kadirii.
15. Ibn Abī Uşaybi‘a, ‘Uyūn al-anbā’ fī tabaqāt al-aṭibbā, Beirut, Dār maktaba al-hayāt.
16. Ibn-i Sina, el-Kanun fi’t Tibb. Çev: Prof. Dr. Ömer Anlar, Ankara 2019.
17. Nūkhet Varlık, Books on medicine: Medical knowledge at work. Treasury of knowledge An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/1504), Volume I: Essays, Brill 2019.
18. Sayed Zillur Rahman, Commentators and translators of ibn Sīna’s Canon of Medicine, translated from the Urdu by Zakariya Virk. Aligarh: Muslim Educational Press, 2014.
19. Şeşen, Ramazan, Mukhtārāt min al-makhtūtūt al-‘arabiya al-nādīra fī maktabāt Turkiya. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfi, 1997.